

ועד העיר בירושלים ו'עבודה עברית': בין זהות מקומית לזיקה יישובית

טל חניה

מבוא

בהיסטוריוגרפיה הציונית מזוהה המושג 'עבודה עברית' כאחת מהסוגיות הבולטות בפעילות הציונית היישובית, והכתיבה המחקרית עליה מבחינה בין שתי תקופות. הראשונה היא התקופה שלפני הכיבוש הבריטי, שהמחקר עליה מתרכז במטען האידיאולוגי שבבסיס רעיון העבודה העברית בעלייה השנייה, תוך התייחסות להיבטים כלכליים, פוליטיים-יישוביים ולאומיים.¹ השנייה היא התקופה שלאחר הכיבוש הבריטי, שבעניינה דן המחקר בזהות האידיאולוגית של המושג ובהצלחת יישומו על רקע אירועים שונים שהתרחשו בתקופת המנדט. בין המחקרים הבולטים בנושא יש לציין את עבודתה של אניטה שפירא, הבוחנת את המאבק על עבודה עברית תוך התייחסות למעגלים שונים בתקופת המנדט: אידיאולוגי-פוליטי – בין ימין לשמאל, וחברתי-כלכלי – בין פועלים לאיכרים ולאחרים.² מחקרים מאוחרים יותר בוחנים את הסוגייה על רקע המפגש בין מהגרים יהודים לאוכלוסייה הערבית, כמו למשל מחקרן של גרשון שפיר, הטוען כי אידיאולוגית העבודה העברית, כמו גם 'כיבוש העבודה' ו'גאולת הקרקע', היו תגובה אסטרטגית של מהגרי העלייה השנייה לקשיים הכלכליים ולשוק העבודה מרובה הפועלים הערבים: כדי להתמודד עם הקשיים הללו היה צורך ליצור הפרדה בין יהודים לערבים, שהתבטאה בין השאר באימוץ

1 ראו למשל: יוסף גורני, 'רעיון "העבודה העברית" וגלגוליו בקרב פועלי ציון בעלייה השנייה', אסופות, 4 (1973), עמ' 12-13; ישראל קולת, 'הפועל הצעיר – מכיבוש העבודה לקידוש העבודה', בדרך, א (1967), עמ' 29-61; הנ"ל, 'לפולמוס על עבודה עברית', שם, כ"ג (תשכ"ט), עמ' 168-193.

2 אניטה שפירא, המאבק הנכוב: עבודה עברית, 1929-1939, תל אביב 1977 (להלן: שפירא, המאבק הנכוב). לכך יש להוסיף את עבודתו של יוסף גורני, הבוחן את ההתפתחות האידיאולוגית של מפלגת אחדות העבודה. יוסף גורני, אחדות העבודה, 1919-1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל אביב 1973.

אידיאולוגיות אלה.³ לטענת שפיר אידיאולוגית העבודה העברית עיצבה זהות לאומית, והשפיעה באופן מכריע על תהליך ההפרדה בין שתי האוכלוסיות באמצעות התפתחותו של פלח שוק יהודי נפרד.⁴ עבודה נוספת בהקשר זה הוא מחקרה של דבורה ברנשטיין על שוק העבודה בחיפה בתקופת המנדט. ברנשטיין טוענת כי לא ניתן לבחון את התפתחות היישוב היהודי כגוף אוטונומי-מבודד, אלא כישות המתפתחת ומושפעת מאינטראקציה הדדית עם האוכלוסייה הערבית. כך, למשל, היא רואה בהיפרדות שוק העבודה היהודי ובשרטוט הגבולות סוג של אינטראקציה עם אוכלוסייה זו, שתגובתה לכך הייתה התנגדות להגירה היהודית. בכך היא טוענת שהדינמיות של שוק העבודה היהודי הייתה שלובה בזה הערבי, במיוחד במקרה של חיפה כעיר מעורבת,⁵ שתפסה מקום מרכזי בהתפתחות הכלכלית של ארץ ישראל-פלסטין בתקופת המנדט.⁶ ביטוי לאותה היפרדות היה בשיתוף הפעולה בין הסתדרות העובדים למוסדות התנועה הציונית, על רקע 'התחרות הבלתי נמנעת' עם פועלים ערבים במקומות עבודה ממשלתיים.⁷

יש לומר כי בניגוד לשפיר, הרואה בעבודה עברית יסוד להפרדה שתיווצר בין שתי האוכלוסיות, שפירא וברנשטיין מבהירות כי חרף התקבלותו של הרעיון כחלק מהאידיאולוגיה הציונית, בפועל – המציאות של התרחקות וניכור גובר בין יהודים לערבים בתקופת המנדט היא שסייעה לחיזוק מדיניות העבודה העברית.⁸ אך למרות ההבדל בנקודת המבט, גם שפיר וגם שפירא וברנשטיין בוחנים את הסוגייה ברמה לאומית או ארצית, ומצביעים על קשר ברור בין האידיאולוגיה לבין המציאות של הפרדה מהציבור הערבי.

ההתייחסות לעבודה עברית כאל אידיאולוגיה כללי-ישובית דומיננטית בתקופת המנדט אינה מפתיעה, כי היא אומצה על ידי התנועה הציונית ומוסדות היישוב כמדיניותם

Gershon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882–1914*, 3
Cambridge 1989. ראו גם: Michael Shalev, *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford 1992

גרשון שפיר, 'קרקע, עבודה ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית היבטים כלליים וייחודיים', בתוך: אורי
רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים*, תל אביב 1993, עמ' 104–119.

'עיר מעורבת' (mixed city) הוא מונח בריטי המציין עיר בעלת אוכלוסייה יהודית וערבית. ראו: ענת
קדרון, *בין לאום למקום: הקהילה העברית בחיפה המנדטורית*, ירושלים 2012, עמ' 4.

Deborah S. Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory
Palestine*, New York 2000

דבורה ברנשטיין, 'כאשר "עבודה עברית" איננה עומדת על הפרק: הסתדרות העובדים לנוכח המגזר
הממשלתי המנדטורי', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט*, סדרת
נושא, קריית שדה בוקר (2003) (להלן: ברנשטיין, כאשר עבודה עברית), עמ' 79–106. זכרי לוקמן סק
בפעילות המשותפת של פועלים יהודים וערבים במסילות הברזל. לוקמן רואה בפועלים הללו סוכני
שינוי חברתי ובוחר את האינטראקציה ביניהם על רקע מלחמת המעמדות בארץ. הוא מדגיש את ההיבט
החברתי-מעמדי, לעומת בחינת מוקדי הכוח הפוליטיים-לאומיים שבתוכם פעלו אותם עובדים. ראו:
Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906–1948*,
Berkeley 1996

ברנשטיין, כאשר עבודה עברית, עמ' 86; שפירא, המאבק הנכוב, עמ' 345.

הרשמית אחרי מלחמת העולם הראשונה.⁹ במאמר זה אבקש לבחון את הסוגייה מנקודת מבטה של אוכלוסייה מקומית מסוימת – יהודי ירושלים, בעיקר במהלך שנות העשרים של המאה שעברה. המושג מקומיות מתייחס כאן לנורמות ולרפואי חשיבה חברתיים, פוליטיים ואחרים, שרווחו בקהילות יהודיות ולא־יהודיות בעיר בתקופה שלפני הכיבוש הבריטי. קהילות אלה היו חלק חשוב מהאוכלוסייה היהודית בירושלים בימי המנדט וניתוח השפעתן הציבורית והפוליטית מתבקש, בין השאר, מההכרה בקיומה של המשכיות (מכל סוג שהוא) בין התקופה העות'מאנית לתקופת המנדט. תקופה זו, שהתאפיינה בתהליכי המשכיות ושינוי, עשויה להאיר באור מורכב יותר את הקשר שבין רעיון העבודה העברית לתהליך הבידול מהאוכלוסייה הערבית. בנוסף, כפי שאראה, בחינת הסוגייה על רקע של זהות ונורמות מקומיות עשויה להביא להערכה מחודשת של הגדרת המושג עבודה עברית בתקופת המנדט,

מאמר זה מראה כי אידיאולוגית העבודה העברית לא גרמה לעיצוב ולשינוי זהות של הציבור המקומי היהודי, חרף הדומיננטיות שלו במסגרות היישוביות. לעתים היא ביטאה מתח זהותי בקרבן,¹⁰ על רקע פעילותן של מסגרות יישוביות כמו 'ועד העיר ליהודי ירושלים' (להלן: ועד העיר) אחרי הכיבוש הבריטי. אין מדובר במתח וקונפליקט שנודנו במחקר, ושמקורם במאבקים אידיאולוגיים־פוליטיים ביישוב, אלא במתח שבין ההכרה בחשיבותו הציבורית של הגוף האוכף אותה (ועד העיר) לבין המשך הפרקטיקה הנוחה של העסקת פועלים ערבים.

טענתי המרכזית במאמר היא כי אופי התגובה של האוכלוסייה בעניין זה נובע ממערכת קשרים בעלת אופי קהילתי־יישובי שהתגבשה על רקע התנאים הקשים בירושלים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. למעשה נוצרה אז מערכת יחסים בעלת שני פנים: קהילתיים־מקומיים ואידיאולוגיים־יישוביים, שלא חפפו בהכרח זה לזה. עימות בין השניים או שילובם מעלים תמונה מקומית בסוגיית העבודה העברית, שהיא שונה מזו שהוצגה עד כה ברמה היישובית הארצית.

להלן ינתחו היחסים בין שלושה גורמים מרכזיים בירושלים בשנות העשרים: האוכלוסייה המקומית, כלומר רוב יהודי העיר באותה תקופה, שיישום המדיניות נבחן על פי ניתוח התנהגותם של יחידים ומוסדות בקרבה; ועד העיר, שהיה הגוף המרכזי הרשמי שייצג את המוסדות היישוביים בירושלים והיה אמון על יישום מדיניות העבודה העברית בה; ומועצת

9 זאב צחור, בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה, ירושלים 1982 (להלן: צחור, בדרך), עמ' 285-287.
10 במחקר נכתב רבות על הבעייתיות במונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. ישראל ברטל, למשל, מראה כי הם מתעלמים משוליים רחבים של היישוב היהודי במאה ה-19. ראו: ישראל ברטל, 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש': הדימוי והמציאות', קתדרה, 2 (1977), עמ' 4. במאמר זה אשתמש במונחים אלה על בסיס חלוקה שהציע ישראל קולת – המבחין בין הערכים השולטים והמוסדות המייצגים. ראו: ישראל קולת, 'מיישוב עדות וכוללים ליישוב לאומי', שם, 12 (1979), עמ' 34.

פועלי ירושלים (להלן: מופ"י) – הנציגות המרכזית של תנועת הפועלים בירושלים, שהשפיעה משמעותית על מדיניות העבודה העברית בוועד העיר ובלטה בפעולות הענישה של מפריה.

הקמת ועד העיר ומערכת היחסים שלו עם האוכלוסייה המקומית

המנהיגות הציונית בירושלים, שבראשה עמדו אליעזר הופייך ויעקב טהון,¹¹ ראתה את המבנה הערתי בתוך החברה היהודית כפסול מעיקרו. כתנועה לאומית שללה הציונות הבחנה עדתית בפעילות ציבורית, ומנהיגותה בירושלים סברה שהצעד הראשון להסדרת הנושא יהיה הקמה של הנהגה נבחרת אחת ליהודי העיר, ללא הבדלי מוצא. ימים ספורים אחרי כיבוש העיר בידי הבריטים זימנו הופייך וטהון עסקנים מקומיים אחדים כדי לדון בהקמת הנהגה כללית ליהודי ירושלים, ואחרי תקופת הכנה וקיומן של בחירות התכנס הגוף הנבחר לראשונה ב־21 במרס 1918, בשמו 'ועד העיר ליהודי ירושלים'.¹² בנאום הפתיחה הציג טהון את הרעיון המרכזי שלו – ביטול המחיצות העדתיות והרגשת המכנה המשותף הלאומי.¹³ בשלב זה לא קיבלו עסקנים שונים, בעיקר מהיישוב הישן האשכנזי, את מרותו של הוועד, וכצעד אופוזיציוני נגדו הם קיימו בסוף מרץ בחירות לגוף בשם 'ועד העיר האשכנזי'.¹⁴ לוועד זה לא היו מקורות מימון משמעותיים, בעוד שלוועד העיר היו שני מקורות כספיים חשובים: השלטון הצבאי הבריטי, ומכירת מוצרי המכולת שנקנו בכספי הסיוע האמריקני, ושעליהם היו אחראים הופייך וטהון.¹⁵ בשל היעדר מקורות כספיים, ובגלל סיבות נוספות, פרשו מוועד העיר האשכנזי אישים חשובים מראשי 'הוועד הכללי', הגוף המרכזי של הפלגים השונים ביישוב הישן האשכנזי.¹⁶ במהלך 1918, עם התפטרותם של טהון והופייך

- 11 אליעזר זיגפריד הופייך היה מנהל בנק אפ"ק בירושלים במלחמת העולם הראשונה ואחראי על הקבלה והחלוקה של כספי הסיוע מ'ועד הסיוע המאוחד' האמריקני, הג'וינט, לכלל האוכלוסייה היהודית. ראו: נתן אפרתי, 'אליעזר הופייך – פועלו ומעמדו בקרב הנהגת היישוב בתקופת המלחמה ואחריה', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), **במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים 1991, עמ' 88–89. יעקב טהון ניהל את המשדר הארצישראלי במקום ארתור רופין שהוגלה ב־1916 לקושטא.
- 12 קובי כהן-הטב, **השפעת ועד הקהילה בירושלים על התפתחות העיר בתקופת השלטון הבריטי, 1917–1948**, עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית 1994, עמ' 23.
- 13 פרוטוקול הישיבה הראשונה של ועד העיר, ח' בניסן תרע"ח, ארכיון עיריית ירושלים (להלן: אע"י), 33–4622.
- 14 מנחם פרידמן, **חברה ודת: האורטודוכסיה הלא ציונית בארץ ישראל, 1918–1936**, ירושלים 1978 (להלן: פרידמן, **חברה ודת**), עמ' 40–41. על היחס בין ועד העיר האשכנזי לוועד העיר ראו: קובי כהן-הטב, 'מעורבות ועד הקהילה בירושלים בהתפתחותה של העיר', **קתדרה**, 82 (1996), עמ' 116.
- 15 פרידמן, **חברה ודת**, עמ' 50–51.
- 16 על ההתפתחות הפוליטית והארגונית של הוועד הכללי, מהקמתו ב־1866, ושל כוללים נוספים, ראו: מנחם פרידמן, 'על מבנה הנהגת הציבור והרבנות בישוב הישן האשכנזי', בתוך: יהודה בן פורת, **בן-ציון יהושע ואהרון קידר (עורכים), פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים**, א, ירושלים 1973, עמ' 273–288.

ומעברם ליפו, שיתף הוועד הכללי פעולה עם ועד העיר,¹⁷ ומנהיגים בולטים של היישוב הישן האשכנזי, כמו למשל זלמן רובין והרב יוסף גרשון הורביץ, נמנו עמו.¹⁸ אחרי הבחירות לוועד העיר ב־1919 נבחרו לנשיאותו נציגים מקומיים בלבד: יוסף מיוחס, זלמן רובין ודוד ילין, שעמד בראש הנשיאות.¹⁹ בגלל אי מתן זכות בחירה לנשים בבחירות לוועד סיברו ראשי מופ"י לקחת בו חלק,²⁰ מה שהיה למורת רוחם של ראשי הוועד, שראו בו גוף מייצג של כלל הציבור היהודי בירושלים. הם השתדלו לשלב בו את הפועלים, והציעו למופ"י לצרף אליו 12 מחבריה כנציגי התנועה.²¹ לבחירות לוועד העיר ב־1923 העמידה תנועת הפועלים נציגים,²² ו־21 מהם נבחרו אליו, מתוך 70 צירים.²³ מבחינה מספרית לא הייתה התנועה מכרעת בוועד, אך השפעתה על אימוץ העבודה העברית כמדיניות רשמית שלו הייתה ניכרת.

כאמור, מטרתו המרכזית של ועד העיר הייתה יצירת הנהגה פוליטית חדשה בעלת מאפיינים לאומיים־יישוביים, אך פעילותו בשנים הראשונות התאפיינה בעיקר בסיוע חומרי, שהיה נצרך ביותר אז. עם הקמתו היו בו שש ועדות שכולן עסקו בפעולות סיוע: ועדת מכולת וכלכלת העם, שהעבירה לתושבים מזון שהגיע מהשלטונות עוד במהלך המלחמה; ועדת הלוואות; ועדת צדקה; ועדת רפואה, שהעניקה טיפול רפואי בחינם לנזקקים; ועדת היתומים, שטיפלה ביתומי שנות המלחמה, וועדה להספקת עבודה.²⁴ ועדת הצדקה המשיכה את עבודת ועד הסיוע באספקת מזון, כפי שהיה במהלך המלחמה, ובנוסף גם תמכה כלכלית בנשים שבעליהן שירתו בצבא הטורקי ובמשפחות שהוגלו על ידי הטורקים.²⁵ לכך יש להוסיף את מעורבות ועד העיר בסיוע למשפחות, עדות וארגונים מקומיים שאנשיהם הוגלו, נלקחו בשבי או נרצחו בתקופת המלחמה.²⁶ עם זאת, הפעילות הציבורית הבולטת ביותר באותה תקופה הייתה חלוקת מזון, שסופק בעיקר על ידי השלטון הבריטי.

הכרת השלטונות בוועדת המכולת כגוף הבלעדי האמון על חלוקת מזון לאוכלוסייה המקומית, ואחריות הוועד למסירת מתקני חימום למוסדות חינוך ורווחה בחורף של

17 פרידמן, *חברה ודת*, עמ' 40-53.

18 הרב יוסף גרשון הורביץ היה ראש ישיבת מאה שערים. אחרי הצהרת בלפור הוא ניהל את סניף 'המזרחי' שנוסד בירושלים. ראו: דוד תרהו, *אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו*, תל אביב 1955 (להלן: תרהו, *אנציקלופדיה*), עמ' 2617. הרב זלמן רובין עמד בראש הוועד הכללי וכיהן כסגן יו"ר ועד העיר.

19 דין וחשבון של ועד העיר היהודי ירושלים, י"א בניסן תרע"ח-תשרי תרפ"א, אע"י, 33-4622.

20 'ועד העיר היהודי ירושלים' – דין וחשבון, ז' בחשוון תר"פ, שם.

21 שם.

22 מהוועד הפועל של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י לוועד העיר, כ"ג טבת תרפ"ב, אע"י, 26-4622.

23 *יריעות ועד העיר: דו"ח מפעולותיו בחודש אלול-כסלו, תרפ"ג-תרפ"ד*, שם, 22-4561.

24 דין וחשבון של ועד העיר היהודי ירושלים, י"א ניסן תרע"ח-תשרי תרפ"א, אע"י, 33-4622.

25 הרצאה על עבודת צדקה, ללא תאריך מדויק, ככל הנראה מ־1919, שם, 21-4561.

26 מוועד עדת המערכים לוועד העיר, י"ב באייר תרפ"ב, שם, 7-4591; מהסתדרות הצעירים הספרדים לוועד העיר, כ' באב תרע"ט, שם, 8-4591.

1918-1919 – ממחישות כי הציבור היהודי ראה בוועד העיר גוף סיוע מרכזי בתנאים הקשים ששררו בירושלים אחרי הכיבוש הבריטי.²⁷ ביטוי למרכזיותו ונחיצותו מנקודת המבט של האוכלוסייה היהודית המקומית היה בהפצרת תושבי כפר השילוח בו, להמשיך בחלוקת מזון אחרי החלטה ממשלתית על העברת האחריות לכך לגוף אחר.²⁸ בנוסף לאספקת צרכים חיוניים על רקע המצב, ועד העיר גם נתן מענה לצרכים קהילתיים שגרתיים, כמו למשל טיפול במקוואות,²⁹ או תמיכה במלמדי תלמודי תורה.³⁰

כל האמור לעיל מלמד על קיומו של מגע אינטנסיבי בין ועד העיר לאוכלוסיות שהשתייכו ברובן למסגרות עדתיות נטולות בסיס כלכלי, בייחוד אחרי הכיבוש הבריטי. יש להבין אינטנסיביות זו על רקע נוכחותם הגבוהה של ציבורים כאלה בעיר ביחס לערים אחרות. אברהם חיים מציין כי בתקופת המנדט התגורר הרוב המכריע של ספרדים 'ובני עדות המזרח' בארבע ערי הקודש, כשבירושלים היו שתי הקבוצות הללו אחוז ניכר מהתושבים בהשוואה לערים האחרות. ההתיישבות הכולטת של יהודי המזרח וצפון אפריקה בירושלים נבעה ממשמעותה הדתית, ויותר מ-75% מהעולים הללו בתקופת המנדט התיישבו בה.³¹ נושא בולט נוסף בפעילות ועד העיר, שמיצב אותו כגוף בעל יכולות ארגוניות, היה אישורי העלייה לארץ. הוא קיבל מאות פניות של יהודים מקומיים להסדיר את עלייתם של בני משפחה לפי התנאים שנקבעו, כמו התחייבות לדאוג כלכלית למהגרים ואישור על קשרים משפחתיים או על תושבות בארץ בתקופה העות'מאנית. במקרים רבים אושרו פניות אלה על ידי הוועד והוגשו ישירות לשלטונות המנדט.³²

יוצא אפוא כי בשנים הראשונות לקיומו עסק ועד העיר בעיקר במתן מענה מקומי לפרטים ולגופים ציבוריים שונים. ואכן, מקריאת מסמך שבו תיארו ראשי הוועד בפני 'ועד הצירים' את פעילותם בקרב האוכלוסייה היהודית אפשר להתרשם שמדובר בגוף סיוע-קהילתי נטול כל זיקה למוסדות היישוביים.³³ הדבר התבטא בפניות אליו כאל 'חברי ועד הסיוע ליהודי ירושלים'³⁴ או 'לכבוד הרבנים הק' (הקדושים) חברי ועד העיר',³⁵ ואין

27 ראו: מסמך עם רשימת המוסדות מטעם ועד העיר, י"ד בכסלו תרע"ט, שם, 1-4561. ראו גם: מ'בית למוד מלאכה לבנות ישראל' לוועד העיר, י"ז בתשרי תרע"ט, שם, 2-4560; שם, 14-4562.

28 מתושבי כפר השילוח לוועד העיר, ככל הנראה ב-1919, שם, 13-4561.

29 מוועד שכונת הבוכרים לוועד העיר, ד' באדר תרע"ט, שם, 3-4591; מקבוצת נשים שנשלחה לבדוק את מצב המקוואות בעיר לוועד העיר, ט"ו בתמוז תרע"ח, שם, 15-4562.

30 מקבוצת מלמדי תורה מכמה מוסדות, בעיקר מהיישוב הישן האשכנזי, לוועד העיר, ט"ו בסיון תרע"ח, שם, 29-4559.

31 אברהם חיים, ייחוד והשתלבות: הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת המנדט הבריטי, 1917-1948, ירושלים 2000 (להלן: חיים, ייחוד והשתלבות), עמ' 32.

32 ראו: מכתבים שונים עם בקשות לאישורי עלייה, אע"י, 14-4560.

33 העתק 'תקנות ועד העיר ליהודי ירושלים' שנשלח לוועד הצירים בסוף 1919, הארכיון הצינוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J1\191.

34 מקבוצת נשים שנשלחו לבדוק את מצב המקוואות בעיר לוועד העיר, ט"ו בתמוז תרע"ח, אע"י, 15-4562.

35 מהוועד הפועל הזמני 'בשביל בעה"ב' [בעלי הבתים] לוועד העיר, כד סיון תרע"ח, שם, 13-4561.

זה מפתיע שחלק גדול מהפונים לא הזדהה בהכרח עם התנועה הציונית או עם המוסדות היישוביים שקמו והתגבשו באותן שנים.

למרות שפעולות חיוניות אלה ביטאו בעיקר קשר אינסטרומנטלי בין הציבור המקומי לוועד העיר, בהיעדר גורם פוליטי אחר שמסוגל היה לספק את הצרכים הללו, נוצרה באופן טבעי זיקה ציבורית כלפיו. היעדרה של סמכות פוליטית משמעותית באוכלוסייה המקומית קשורה להיחלשותם של מוסדות ההנהגה הערתיים בירושלים ולתלות הכלכלית בהנהגת היישוב החדש בתקופת המלחמה.³⁶ ניתן לומר שפעולות הסיוע הללו לא יצרו מחויבות לקהילה החדשה שוועד העיר ביקש להקים ('קהילה עברית') ולא עיצבו ליהודי העיר זהות מחודשת, אלא יצרו כלפי גוף מסייע זיקה שאינה מעידה בהכרח על הזדהות עם אופיו וייעודו היישוביים והלאומיים. ביטוי מסוים לקיומן של זיקה והכרה ציבורית היה בפנייתם של ראשי בית החולים הדסה לוועד העיר, בבקשה לשכנע רבנים שיתירו עבודה בשיפוץ בית החולים רוטשילד לשעבר בחול המועד.³⁷ ראשי הדסה הניחו כי לוועד העיר יש יכולת להשפיע על רבנים בסוגיה זו, מתוקף פעילותו בציבור הדתי והזיקה הציבורית שנוצרה כלפיו.

ראשיתה של מדיניות העבודה העברית בציבור המקומי על ידי ועד העיר

לאחר הכיבוש הבריטי פנה צבי הירשפלד,³⁸ ראש 'לשכת העבודה' של פועלי ציון בירושלים, לוועד העיר בגלל העסקת פועלים ערבים ב'מושב זקנים' הספרדי: 'ועד העיר, לדעתי, צריך לפנות אל מנהלי המוסד הנז' ולמחות בכל תוקף נגד עבודה לא יהודית במוסד יהודי. בתקווה כי אתם בטח תעשו כל מה שיש ביכולתכם'.³⁹ הירשפלד חי בירושלים עוד לפני המלחמה, וסביר להניח שהכיר את הנורמה של העסקת פועלים ערבים על ידי יהודים מקומיים. ספק אם ניסה לעורר תעמולה לעבודה עברית בקרב המקומיים, מפני שערכ המלחמה עסקה תנועת הפועלים בירושלים בעיקר בשיפור תנאי הפועלים ולא ביישום אידיאולוגיה של עבודה עברית.⁴⁰ חשוב לציין שהשנים שלאחר הכיבוש הבריטי היו שנות גאות לתנועת הפועלים הארצישראלית. צעירי העלייה השלישית היו הכוח הדוחף שהביא את שתי

36 חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 26-27. על ירידת מעמדה של הנהגת היישוב הישן האשכנזי בתקופה זו, ראו: פרידמן, חברה ודת, עמ' 30-31.

37 מהנהלת הדסה לוועד העיר, יז בתשרי תרע"ט, אע"י, 15-4562.

38 צבי הירשפלד היגר עם משפחתו מאמריקה ב-1911. בשל מצב התזונה בעיר הוא הקים רפת בשכונת בית ישראל וסיפק חלב לתושבי ירושלים. בתום המלחמה ביקשו ממנו מנהיגי פועלי ציון שיקבל על עצמו את ניהול קופת פועלי ארץ ישראל. ראו: נחמן תמיר (עורך), אנשי העלייה השנייה, ו, תל אביב 1974, עמ' 111.

39 מלשכת העבודה לוועד העיר, כ"ב בניסן תרע"ט, אע"י, 24-4623.

40 ראו לדוגמה את שביתת פועלי בית הדפוס בירושלים בעידוד פועלי ציון: מנחם פרידמן, חברה במשבר לגיטימציה: היישוב הישן האשכנזי, 1900-1917, ירושלים 2001, עמ' 82. על היחסים בין פועלי ציון בעיר לאוכלוסייה המקומית, ראו: יהושע קניאל, המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, ירושלים 1981, עמ' 272-303.

מפלגות הפועלים היריבות – אחדות עבודה והפועל הצעיר, להקים בדצמבר 1920 את ה'הסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל', גוף שהעניק לתנועת הפועלים את עמוד השדרה הארגוני שלה וחיזק את כוחה הפוליטי.⁴¹ בנוסף לכך – הקמת מועצות פועלים בערים ובמושבות חיזקה את התשתית הארגונית של תנועת הפועלים, ונתנה ביטוי מעשי ליומרת ההסתדרות לדאוג לפועלים.⁴² הביסוס הפוליטי של התנועה ביישוב העברי ובתנועה הציונית חיזק את הזהות שבין עבודה עברית לאינטרס ציוני. לאור זאת אפשר להבין את פנייתו של הירשפלד. אך למרות הדומיננטיות של הרעיון במוסדות היישוב לא היה מקום לצפות ליישום העבודה העברית ביישוב הישן, ומשום כך נדרש הירשפלד לפעול לתיקון המצב דווקא באמצעות ועד העיר, שהקמתו כגוף מרכזי-ציוני בעל מעמד פוליטי וציבורי יצרה הזדמנות לשנות את היחס לרעיון. ואולם, בעוד שהוא ראה בוועד גוף יישובי המוציא לפועל החלטות של מוסדות היישוב, היהודים המקומיים ראו בו בראש ובראשונה ארגון סיוע וכתובת לצרכים מקומיים. כך יצרה סוגיית העבודה העברית פער בין דימויו הציבורי של הוועד בציבור היהודי המקומי לבין זהותו הלאומית שכללה ניסיון לשינוי נורמות ציבוריות.

מכתבו של הירשפלד משקף גם את האופן שבו ניסתה תנועת הפועלים להשפיע על פעילות ועד העיר: נושא העבודה העברית תפס בו מקום בולט, במיוחד בהשפעת נציגי הפועלים אחרי השתתפותם בבחירות לוועד ב-1923.⁴³ הפעילות כללה קריאה לשילוב יהודים בעבודות ממשלתיות ועירוניות, לצד תעמולה להעסקת יהודים על ידי הציבור היהודי, בעלי ההון והמוסדות כאחד.⁴⁴ מעניין במיוחד לראות עשרות פניות שנשלחו באותה תקופה ליהודים מקומיים בעניין העסקת פועלים יהודים בלבד.⁴⁵ דרישת הוועד נתפסה כנדרש בבניין הכלכלי של בית לאומי לפי עקרונות תנועת הפועלים. ביטוי לכך היה בפנייתו לבית החולים 'ביקור חולים', שמקימו באו מהיישוב הישן האשכנזי:

41 על המשמעות הפוליטית של הקמת ההסתדרות ועל היבטים נוספים, ראו: יוסף גורני, אבי בראלי ויצחק גרינברג (עורכים), מחברת עבודה לארגון עובדים: לקט מאמרים על הסתדרות העובדים בימי היישוב והמדינה, קריית שדה בוקר 2000.

42 על ההתארגנות המקומית של תנועת הפועלים, כולל בירושלים. ראו: צחור, בדרך, עמ' 156-168; אניטה שפירא, 'היסטוריה מדינית של היישוב, 1918-1939', בתוך: משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק שני, ירושלים 1995, עמ' 56.

43 בבחירות זכתה מועצת פועלי ירושלים ב-21 מושבים בוועד. ראו: דו"ח מפעולות ועד העיר, אלול תרפ"ג-כסלו תרפ"ד, אע"י, 33-4622.

44 בשנת 1923, למשל, דנה נשיאות הוועד 'בשאלת עבודות העירייה שעד עכשיו אינה מעסיקה בהן פועלים עבריים', ודרשה מהמשרד לעבודות ציבוריות לקיים ישיבה משותפת בנושא. ראו: מוועד העיר להנהלת המשרד לעבודות ציבוריות, ט"ז בתשרי תרפ"ג, שם, 4-4570. בעניין פנייה לבוני בתים פרטיים, ראו: מוועד העיר ל"י' אמון, י"ז בחשוון תרפ"ג, אצ"מ, 36\4541.

45 ראו כמה דוגמאות לכך: אע"י, 13-4536.

לפי הידיעות אשר בדינו, עסוקים בבנין החדש של מוסדכם 15 פועלים עברים ועשרה זרים. הננו מתכבדים להעיר כי המספר של פועלים עברים העסוקים מעט הוא [...] השאלה של העסקת פועלים עברים שעל ידה תגדל העליה – שאלת חיים היא לנו ועלינו להתענין בה בכל המרץ הדרוש לה.⁴⁶

ראשי הוועד הדגישו בפני ראשי בית החולים את המניע היישובי-הלאומי שמאחורי הדרישה – הצלחה כלכלית של יהודי הארץ עשויה למנף את העלייה.⁴⁷ ואכן, הוועדה שטיפלה בנושא באופן שוטף הייתה ועדת עלייה ועבודה של ועד העיר.⁴⁸ מסר דומה אך תקיף וברור יותר נשלח להנהלת 'מושב זקנים המאוחד' של היישוב הישן האשכנזי:

מוכרחים אנו להזכירכם את החובה המוטלת עליכם כלפי העסקת פועלים עברים. חובה זו מוטלת על כל יהודי שזכה לבנות בית בירושלים, ביחוד מוטלת החובה בזמן הזה, אשר העסקת פועלים עברים נותנת את האפשרות לסדור עליה רחב, אשר רק בכחה נבנה את הארץ; אולם חובה כפולה היא על בנינים הנבנים מכספי נדבות הצבור. לצערנו לא נמלאה חובה זו בשעת הבניינים הקודמים של המוסד הזה, ובתקנתנו כי תשתדלו לתקן את המעוות הזה בעתיד הננו חותמים.⁴⁹

ועד העיר פנה למוסדות נוספים מהיישוב הישן, שלא זוהו בהכרח עם תפיסות יישוביות-לאומיות. כדי להעריך את תגובתם לדרישה לעבודה עברית חשוב להבהיר שאידאולוגיה זו לא הייתה מוסכמת על רבים מאנשי היישוב היהודי בתקופה שלפני הכיבוש הבריטי,⁵⁰ ובמחקר נהוג לראות בהתנגדות לה תפיסת עולם שמקורה כלכלי-פוליטי.⁵¹ עם זאת היא לא נבעה רק מכך, אלא גם מזהות מקומית מושרשת של יהודים החיים לצד ערבים. כך, בניתוח ההבדל בין ספרדים ירושלמים לאנשי פועלי ציון ביחס למקומם של היהודים במרחב העות'מאני – על רקע הקריאה להתעת'מנות ב-1914, מצביעה אביגיל יעקבסון על הבדל עקרוני בין שתי גישות בעניין השותפות עם האוכלוסייה הערבית: בעוד שהספרדים חתרו לשותפות יהודית-ערבית, שנתפסה בעיניהם כחיונית לחיים היהודים בארץ, פועלי ציון

46 מנשיאות ועד העיר להנהלת בית חולים ביקור חולים, ט"ז בתשרי תרפ"ג, שם, 4-4570.
 47 הגידול הרמוגרפי של היישוב היהודי (שהותנה ברישיונות הגירה) היה קשור לזמינות התעסוקה. אביבה חלמיש, 'מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים: בין "גאולה להצלה"', זמנים, 58 (1997), עמ' 89-90.
 48 עוד על הקשר בין בניין לאומי לעבודה עברית, ראו הרצאה של דוד בן-גוריון בנושא: 'הפועלים וארץ ישראל', 4.1.1918, דוד בן-גוריון, ממעמד לעם, תל אביב 1955 (להלן: בן-גוריון, ממעמד לעם), עמ' 41-42.
 49 מוועד העיר להנהלת 'מושב זקנים המאוחד', ט"ז בתשרי תרפ"ג, אע"י, 4-4570.
 50 ראו למשל: ביקורתם של אליעזר בן יהודה ומרדכי בן הלל הכהן על רעיון העבודה העברית בתנועת הפועלים: יוסף לנג, דבר עברית! חיי אליעזר בן-יהודה, ירושלים 2008 (להלן: לנג, דבר עברית), עמ' 658-667.
 51 שפירא, המאבק הנכוב.

קידמו מדיניות של עבודה עברית שהדירה ערבים משוק העבודה.⁵² ביטוי להבדל הזה היה ב'תקרית הבור' ברחובות ב-1919, כשבאר ניזוקה והיה צורך לתקנה. ראשי המושבה עמדו לחתום על חוזה עם יהודי שהעסיק פועלים ערבים, אך קיבלו איום כי אם יעסיקו ערבים הבאר תיסתם. הוועד הפועל של הוועד הזמני (גוף שהוקם חודשים ספורים אחרי כיבוש הארץ על ידי מנהיגי היישוב החדש) פסק כי על המושבה להפסיק את העבודה ולבטל את החוזה, ודוד ילין, יליד ירושלים, זעק: 'ובאופן כזה אומרים ליצור יחסים טובים בין היהודים ובין שכנינו! [...]. והן תבין עד כמה פרסום דברים כאלה בעיתון פה יכול להוסיף עוד אש על המדורה'.⁵³ ילין ראה במדיניות המדירה ערבים תפיסה בעייתית, למרות הזדהותו עם המוסדות הלאומיים והיבחרו, שנה מאוחר יותר, לחבר בנשיאות הוועד הלאומי.

נדמה שהתנהגותו של ילין בעניין העבודה העברית מייצגת גישה זו, המבטאת ביסודה את הזהות המקומית של רבים מבני הארץ,⁵⁴ כפי שהשתקפה במיזמים כלכליים-עסקיים משותפים ליהודים וערבים בשלהי התקופה העות'מאנית.⁵⁵ שיתופי פעולה עסקיים או קשרי עבודה כאלה היו, כאמור, חלק מזהות מקומית, וקשה לנתק אותם מהדיון באכיפת עבודה עברית על האוכלוסייה המקומית בתקופת המנדט. לאור חשיבותה של זהות מקומית זו ראוי לנתח את תגובותיהם של אנשים ומוסדות מקומיים שקיבלו מכתבי נזיפה בנושא עבודה עברית, ומעניין לראות את הצורך הבהול של ראשי ישיבות שונות ביישוב הישן האשכנזי להוכיח את 'חפותם' ולהסיר את ה'דיבה' בפומבי, כשרק שנים מועטות לפני כן מדובר היה באקט שגרתו בנוף החברתי הירושלמי.⁵⁶ ביטוי לכך היה בתגובתו של מזכיר 'הישיבה הגדולה והתלמוד תורה מאה שערים' לפנייה מוועד העיר בעניין העסקת פועלים ערבים:

הננו מודיעים לכם כי בעיקר הדבר, לא נכונה השמועה, כי אין כאן שום בנינים רק חלק קטן מגדר אבנים שנהרס זה פעם שלישי [...] ושוב לקחנו יהודים תמנים ובאמצע העבודה לקחו הם ערבים, וכשמחינו בהם, אמרו לנו כי לעבודה כזאת סידור אבנים בלא בנין, מומחים דוקא הערבים, ועובדא היא כי המקום שתקנו הערבים עודנו עומד, והמקום שתקנו המה שוב נהרס, ודברנו עם איזה פועלים אשר בתוך הזמן עברו אצלנו, שהם יתקנו

52 אביגיל יעקבסון, 'פרקטיקות של נתינות ונאמנות לאימפריה: תנועת ההתעת'מנות כמקרה בוחן', בתוך: יהודה שנהב (עורך), **הציונות והאימפריות**, ירושלים 2015 (להלן: יעקבסון, פרקטיקות), עמ' 159-182.

53 מדוד ילין למאיר דיונגוף, 'בסיון תרע"ט, בתוך: **כתבי דוד ילין**, ה, ירושלים תשל"ו, עמ' 137.

54 על זהותם המשותפת של 'בני הארץ' – יהודים וערבים, ראו: מנחם קליין, **קשורים: הסיפור של בני הארץ**, תל אביב 2015.

55 יש לא מעט דוגמאות, כמו הענקת זיכיון להספקת מים לעיר למשפחות ח'אלדי ואליו, והסיוע שקיבל יוסף נבון מכן משפחת חוסייני להשגת זיכיון להפעלת הרכבת. ראו: ננסן למיר, **ירושלים 1900: עיר הקודש בעידן האפשרויות**, ירושלים 2018, עמ' 122; יוסף גלס, 'יוסף נבון ביי' – מעורבותו בפיתוח ארץ ישראל בשלהי המאה ה"ט', **קתדרה**, 66 (1992), עמ' 87-110.

56 ראו למשל: מ'הישיבה הגדולה והתלמוד תורה מאה שערים' לוועד העיר, כ"ד בסיון תרפ"ד, **אע"י**, 4536-13; מהרב חיאל מיכל טוקצ'ינסקי לוועד העיר, כ"ט באייר תרפ"ד, שם.

ואמרו לנו כי רק הערבים לעבודה כזאת, והי' קשה עלינו להסכים, למסור העבודה לערבים, ונשאר המקום נהרס איזה חדשים, עד שלא יכולנו עוד נשוא מתרעומת השכנים הגרים בהבית, והוכרחנו למרות רצוננו למוסרה להערבים אחרי שכל העסק הוא עבודה של יום אחד, שמחים אנו לשמוע מכם נמצאים יהודים מומחים לעבודה זאת, וכשיזדמן לנו עוד עבודה כזאת בטח נפנה אליכם להודיענו מהם כי עובדא היא בכל עבודתנו אנו מעסיקים אך ורק יהודים, כי לאשר ממונם של ישראל ולמצות וחי אחיך עמך אנו חוששים לא פחות ואולי יותר מאילו שהודיעו לכם.⁵⁷

אם כך, למזכיר הישיבה היה חשוב בראש ובראשונה להכחיש את השמועה על העסקת פועלים ערבים בה, בעזרת הסבר מפותל שבסופו מוזכרת מצוות 'והי אחיך עמך'. ניכר מהמכתב כי עיקרו הוא מסירת דין וחשבון לוועד העיר, ולא התייחסות לעצם השאלה את מי מעסיקים. כאמור, מקרה זה הוא רק אחד ממקרים רבים שביטאו ריטואל החוזר על עצמו: גוף או אדם מהציבור המקומי נחשד בהעסקת פועלים ערבים ומכחיש זאת, לפעמים בצורה אפולוגטית. שני מקרים נוספים המראים כי הטענות נתפסו כהוצאת דיבה הם אלה של בית היתומים 'דיסקין' ושל פקיד בבנק אפ"ק בשם שמואל סלונים. בית היתומים הוקם על ידי הפלג הקיצוני של היישוב הישן האשכנזי (אנשי הרב יהושע ליב דיסקין).⁵⁸ עם הקמת מבנה חדש למוסד פנתה מועצת פועלי ירושלים להנהלה הציונית וטענה שהוא נבנה על ידי 'פועלים זרים'. בתגובה כתבה הנהלת המוסד: 'בתשובה על שאלה לשם אינפורמציה העירה לנו הנהלת בית מחסה ליתומים דיסקין על הרבה שהוציאו בשעתו על המוסד הזה שהוא בונה את הבנין החדש על ידי פועלים זרים על פי רוב והיא מכחישה אפוא את הדבר הזה בכל תקף'.⁵⁹ מקרה נוסף הוא תביעה על הוצאת דיבה שהגיש שמואל סלונים, איש עסקים ופקיד בכיר בבנק אפ"ק,⁶⁰ נגד א' גלעדי, מנהל לשכת העבודה של ההסתדרות העבריים בירושלים. סלונים טען שבאספה פומבית של מועצת פועלי ירושלים וכישיבת ועד העיר הכריז גלעדי כי סלונים לא העסיק אף פועל יהודי בבניין ביתו בתלפיות. בבית המשפט טען סלונים: 'היות ולכל הדברים האלו אין כל יסוד הנני דורש להכיר את הנתבע בתור אשם בעון הוצאת דבה

57 ממזכיר 'הישיבה הגדולה והתלמוד תורה מאה שערים' לוועד העיר, י"ז בסיון תרפ"ד, שם.

58 יצחק שריון, זכרונות, ירושלים תש"ג, עמ' 51-52.

59 מההנהלה הציונית למועצת פועלי ירושלים, 13.4.1924, המכון לחקר תנועה העבודה ע"ש פנחס לבון (להלן: מכון לבון), IV-250-36-1-2115.

60 שמואל סלונים (1882-1955), יליד חברון, ניהל את בנק אפ"ק בעיר. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נסגר הבנק וסלונים עבר לירושלים. אחרי המלחמה הוא שימש כסגן מנהל בנק אפ"ק בירושלים. ראו: יורם אלמכיאס, "עיר האבות מתעוררת" – מחקרים עלומים על חברון וסביבתה מראשית המאה ה-20, כנס מחקרי חברון ויהודה: דברי הכנס הרביעי (2014), עמ' 116-117.

ועלכון בכונה רעה ובאופן פומבי.⁶¹ בפסק דין הוטל על גלעדי לפרסם הודעה בעיתונות שבה הוא מצהיר כי סלונים העסיק יהודים.⁶²

כלי להיכנס לפרטי הדיון המשפטי, שהתקיים בבית משפט השלום העברי, מעניין לראות כי מבחינת סלונים – הנושא המרכזי לא היה עצם ההעסקה של פועלים ערבים או יהודים, אלא הפגיעה בשמו הטוב. פסק הדין חידר זאת בציינו את תחושות התובע 'כי הדברים שפורסמו בשמו ושפגעו בתובע נאמרו אל נכון ע"י הנתבע באספה הנ"ל, במה שהוטל צל על כבודו של התובע והמיט עליו כתם של זלזול בעיקר של עבודה עברית'.⁶³ בשתי הדוגמאות אפשר להבחין בצורך של מקומיים להגן על שמם מפני הטענה על העסקת פועלים ערבים, ובאי הרצון שלהם להצטייר כפוגעים בערך העבודה העברית. כאמור, מוסדות ואנשים שלא בהכרח זוהו עם התנועה הציונית עדיין ראו בטענה על אי-העסקה של יהודים כבניין – דיבה. הצורך התכוף של ראשי מוסדות מהיישוב הישן האשכנזי להכחיש העסקת פועלים ערבים מעניין עוד יותר על רקע העובדה שיהודי וציוני מקומי כמו הרב אביגדור אורנשטיין,⁶⁴ שבאופן רשמי היה חבר 'המזרחי', העסיק באופן גלוי פועלים ערבים ב'כפר העברי' נווה יעקב והסביר זאת ללא כל אפולוגטיקה בשיקולי עלות.⁶⁵

ממה נבע הצורך של יהודים מהיישוב הישן להכחיש 'בכל תקף' העסקת ערבים? האם ראשי בית היתומים דיסקין ראו את עצמם מחויבים באופן כלשהו להנהלה הציונית בנושא זה, או שמא מדובר רק ברגישות להוצאת 'דיבה' מחשש לתגובות שליליות בציבור? תגובה דומה נמצאה בקרב מי שכיהנו בוועד העיר או במוסדות 'כנסת ישראל', כמו יוסף פאניז'יל. האחרון, בן למשפחה ספרדית מכובדת שאביו, הרב אליהו משה פאניז'יל, כיהן כ'ראשון לציון', שימש בתפקידים ציבוריים בירושלים כמו חברות ב'מג'לס אידארה' (המועצה המייעצת לפחה, מושל המחוז) ובתנועת ההתעת'מנות. אחרי מלחמת העולם הוא נמנה עם מייסדי 'הסתדרות הספרדים' והיה חבר בגופים כמו ועד העיר, אספת הנבחרים הראשונה והוועד הלאומי. בנוסף לכך היה מזכירו של הרב הספרדי הראשי, הרב יעקב מאיר.⁶⁶ פאניז'יל בנה את ביתו בעזרת פועלים ערבים, וקיבל מכתבי נזיפה מהוועדה לעלייה וקליטה של ועד העיר. בתגובה הוא הסביר כי 'נפל ברשתו' של קבלן יהודי שהטעה אותו ועבד במשותף עם קבלן ערבי, וכי לאחר זמן מה עזב הקבלן היהודי והעבודה נותרה בידי הקבלן הערבי.

61 פסק הדין, משפט השלום העברי בארץ ישראל, כ"ו בשבט תרפ"ד, מכון לבון, IV-250-36-1-2115.

62 שם.

63 שם.

64 הרב יצחק אביגדור אורנשטיין (1893-1948), יליד ירושלים, קרא אחרי מלחמת העולם להשתלבות של בני היישוב הישן בפעילות לאומית במסגרת הארגון 'הצעיר הארץ-ישראלי', שהצטרף אחר כך להסתדרות המזרחי בשם 'המזרחי הצעיר הארצישראלי' ('המזרחי הצעיר'). במסגרת הפעילות של המזרחי הצעיר הוא הקים בתרפ"ד עם רב נתן ברינקר את המושבה נווה יעקב. תדהר, *אנציקלופדיה*, י, עמ' 3516.

65 מסקנות ועדת החקירה לעניין 'הכפר העברי' מטעם ועד העיר, ז' בשבט תרפ"ד, אע"י, 13-4536.

66 תדהר, *אנציקלופדיה*, א, עמ' 327.

אך בנוסף להסבר הארוך, פאניז'יל גם טען כלפי חברי ועדת העלייה והקליטה כי הם משתמשים בתואנה של עבודה עברית לצרכים פוליטיים:

הועדה הנז' מתלוננת על אשר לא ראתה פרי בהמומ' (מו"מ) [...] ומבקשת מכם [לשכת בני ברית] להשפיע עלי למלא את חובתי לעבודה העברית. ומתכבד להשיב לכב' כי מעולם לא נהלה הועדה הנז' שום מומ' ישיר איתי בענין זה, אמנם ידוע לי כי היא נהלה מו"מ עם איזה מוסדות נגדי, ומאחורי גבי, והשתמשה בכל אמצעי העלבה שבידה נגדי [...] וכנראה שהועדה הנז' לא נוצרה אלא במטרה פוליטית להתנפל על אנשים ידועים בתואנה של עבודה עברית, בשעה שהיא מעלימה עין ועושה את עצמה כלא רואה את כל הנעשה בכנינם של האנשים העומדים בראש מוסדותינו הלאומיים בנוגע לעבודה עברית. ובנוגע אלי, מצאה לה הועדה לנכון להתנפל באספות הכלליות של ועד העיר [...] לא התפעלתי מכל מעשיה והתנפלויותיה של הועדה בידעי שהנני ממלא את חובתי להעבודה העברית לפי אפשרותי והכרתי.⁶⁷

ועד העיר טען כי העובדות שפאניז'יל ציין 'אינן נכונות לגמרי', והלה הציע להביא את הדברים לבידור בפני ועדה משותפת לשני הצדדים.⁶⁸ הוא טען שאינו שונה מאחרים, אך לא ידוע לי למי התכוון.

מי שהשתתף במשלחת של ועד העיר לפאניז'יל היה שלמה שילר, חבר הנהלת הוועד מטעם תנועת הפועלים. הוא מסר שוועדת העלייה והעבודה פנתה לבעלי בתים שונים 'בהשפעה מוסרית וכמעט שהצליחה בהשפעתה, ורק אצל חברי ועד העיר לא הצליחה'. כדוגמה הביא את המקרה של פאניז'יל, וטען כי למרות שהלה הביע צער בפני הרב קוק על העסקת ערבים והתחייב בפני הרב מאיר להעסיק שני שלישי יהודים בין פועליו -

ו[ו]לא דובים ולא יער': [...] איש שמתפרנס מן הצבור לא נותן דריסת רגל ליהודי בזמן שהיו כבר מאות מחוסרי עבודה. אין אני מדבר עכשיו על 500 פועל הנמצאים בירושלים בלי עבודה. אינני חפץ לדבר על הענין הפוליטי הקשור בזה. ביפו וחיפה איש לא יעיז להעסיק פועל זר.⁶⁹

שילר טען שבירושלים יש תופעה ייחודית שבה חברים בכנסת ישראל פועלים בניגוד למדיניותם של מוסדות היישוב, ומכך עולה שלמרות השייכות למוסדות הללו, חלק מחבריהם שמר עדיין על הנורמה המקומית. הפער שבין ההכרה האובייקטיבית בזהות המקומית לבין תגובתו האפולוגטית של פאניז'יל מחזק את מורכבותה של הסוגייה. במקרה של פאניז'יל היה נדבך נוסף בזהותו המקומית, והוא הזדהותו עם האזרחות העות'מאנית

67 מיוסף פאניז'יל לישיעהו פרס, נשיא לשכת בני ברית, כ"ז בניסן תרפ"ג, אע"י, 3-4565.

68 מוועד העיר לישיעהו פרס, נשיא לשכת בני ברית, כ"ז בניסן תרפ"ג, שם, 4-4570.

69 פרוטוקול אספה כללית, כ"ב במרחשוון תרפ"ד, שם, 6-4567.

ותפקידו בתנועת ההתעת'מנות. במחקר יש התייחסות להיבט של זהות חברתית ואזרחית עם תנועת ההתעת'מנות, וכך למשל בוחנת מישל קמפוס את הזהות האזרחית-העות'מאנית המשותפת לתושבי ירושלים, יהודים ולא-יהודים, ערב מלחמת העולם הראשונה ובמהלכה. היא סבורה שהייתה לה משמעות פוליטית-חברתית שהעמיקה את הקשר בין התושבים.⁷⁰ אביגיל יעקבסון עומדת על הזהות העות'מאנית-ציונית של אינטלקטואלים יהודים-ספרדים. אלה המיצגים 'ציונות מכילה' הרואה בערבים שותפים פוטנציאליים לחיים בארץ, לעומת גישת ה'ציונות מדירה' שרווחה בקרב מהגרים ציונים ומייצגת את השאיפה להפרדה בין שתי האוכלוסיות בתחומים שונים, כמו בשוק העבודה.⁷¹ מבחינה זו אפשר לראות בפאניז'ל, כיהודי מקומי וחבר המוסדות הלאומיים, דוגמה למתח ששרר בין נורמות מקומיות למדיניות העבודה העברית.

ואכן, מקרה זה הובא כביטוי להבדל שבין המקומיים למהגרים הציונים בעניין העבודה העברית; בישיבת הוועדה לעליה ועבודה בכסלו תרפ"ג נטען כי למרות קצב הבנייה האיטי בירושלים, הסיבה העיקרית לחוסר העבודה היא אי-מסירתה ליהודים. לעומת זאת, נטען, אצל אנשים בעלי הכרה בנושא, כמו תושבי שכונות של מהגרים ציונים, הבעיה לא קיימת:

מוכרחים אנו לאשר, שהכרת החובה להעסיק פועלים עברים אינה שולטת בלב כל אדם מישראל. הכרה זו מורגשת ומובלטת אצל גרי השכונה 'בית הכרם'. אולם, בשכונת 'רוממה' על יד גדרו של ה' חכמי-שווילי הנבנית בידי יהודים, בונה מר פאניז'ל, מזכיר משרד הרבנות, את הגדר מסביב לחצרו בלי שיד ישראל תהיה באמצע [...] אחרי כל הברורים והעמידה על מצב הענינים באה הוועדה לידי מסקנה על הצורך להכניס את ההכרה בלבבות להעסיק את הפועל העברי...⁷²

דוגמה נוספת להשפעת הזהות המקומית על יישומו של רעיון העבודה העברית הוא המקרה של אהרון מני – עורך דין חשוב, בן למשפחת רבנים ומשפטנים שהייתה מעורה מאד בחברה המקומית.⁷³ מני ננזף על ידי מופ"י בשל העסקת פועלים ערבים בבניית ביתו, ובתגובתו ציין את הדברים הבאים:

-
- Michelle Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*, Stanford 2011 70
- יעקבסון, פרקטיקות. ראו גם: Abigail Jacobson, *From Empire to Empire, Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, New York 2011, pp. 82–116 (להלן: יעקבסון, מאימפריה לאימפריה). 71
- 'בירושלים ועד העיר', הארץ, 20.11.1923. 72
- אהרון מני (1877–1961), נולד בחברון. אביו, הרב סלימן מנחם וסבו, הרב אליהו, היו מחשובי הרבנים הספרדים בארץ ישראל. בדומה לבני משפחה אחרים, כמו דודו מלכיאל מני, גם הוא עסק בשפה הערבית ובחוקי האסלאם, והיה גם חבר המועצה הממשלתית העליונה לסנג'ק ירושלים. ראו: תדהר, *אנציקלופדיה*, א, עמ' 473. 73

לכתחילה, לנהג חרם על הפועל הערבי, זהו דבר שמתנגד לעקרונות ולהכרתי, על ידי התברלות שכזו, לא נקרב, אלא נרחיק את הגאולה, ודומני שאני ידוע בעקרונות ממין זה. יותר מכך חרד אני מלהנהיג חרם על הפועל העברי, ולעבר על 'וחי אחיך עמך' ולכן אין כל יסוד לדבריהם שבבניני נהוג חרם על הפועל העברי.⁷⁴

אם כך – מני התנגד לחרם על הפועל הערבי מכוח זהותו המקומית, אך היה לו גם חשוב לשלול את החשד שהוא תומך בחרם על הפועל עברי. דברים אלה מחזקים את ההבנה שלא ניתן להתעלם מכוחה של הזהות המקומית ומהשפעתה על סוגיית העבודה העברית. אם אכן הייתה זו נורמה קיימת בירושלים, מדוע הגיבו מני ואחרים באופן אפולוגטי? כיוון אחד שניתן להציע הוא שמדובר בניסיונות של יהודים מקומיים להוכיח את מחויבותם לתנועה הציונית. בנייתו תפקידם של יהודים ספרדים ובני המזרח ('בני הארץ') כמתווכים פוליטיים בין יהודים לערבים בימי המנדט, אביגיל יעקבסון ומשה נאור מצביעים על הצורך של אותם יהודים להוכיח לראשי היישוב את נאמנותם לצינונות, על רקע זיקתם התרבותית והחברתית לאוכלוסייה הערבית ולצד קיומה של הגמוניה ציונית אשכנזית.⁷⁵ עם זאת, אני בספק אם דברי יעקבסון ונאור עשויים להסביר את האפולוגטיקה של אותם מקומיים בעניין העבודה העברית. כאמור, במקרים רבים מדובר היה ביהודים מהיישוב הישן האשכנזי, כמו דיסקין, שלא הייתה להם זיקה לתנועה הציונית. בנוסף – יעקבסון ונאור מציינים את רעיון הנאמנות במסגרת דיון על הזיקה הפוליטית של יהודים 'בני הארץ', בין מוסדות היישוב להנהגה הערבית-המקומית. אך בסוגיית העבודה העברית אין מדובר במסגרת פוליטית אלא בנורמות מקומיות בעלות הקשר כלכלי-חברתי. לכן, נראה שיש לחפש הסבר נוסף לתופעה זו, הקשור באופי היחסים שבין האוכלוסייה המקומית לוועד העיר. כפי שצוין לעיל, בעיני המקומיים נתפס ועד העיר כגוף המספק סיוע חומרי. נראה שמבחינתם השתלבה העדפת יהודים במקומות העבודה באופן טבעי עם זיהוי הוועד כגוף כזה, במיוחד בתקופה שלאחר מלחמת העולם. הדומיננטיות של פעילות הסיוע שלו יצרה הזדהות עמו וזיקה כלפיו באוכלוסייה המקומית, גם כשהיה מדובר ברעיונות או מטרות שלא הלמו את אופייה. במילים אחרות – התגובה האפולוגטית בעניין עבודה עברית נבעה ממערכת קשרים קהילתית-יישובית שהתגבשה על רקע התנאים הקשים בירושלים אחרי מלחמת העולם. למערכת זו היו שני פנים שלא חפפו זה את זה: קהילתי-מקומי, ואידאולוגי-יישובי. עימות בין השניים או שילוב שלהם מאפשר לבחון את סוגיית עבודה עברית מנקודת מבט שונה מהאופן שבו היא הוצגה עד כה.

74 מאהרון מני למופ"י, 6.12.1933, מכון לבון, IV-250-36-1-1839.

75 אביגיל יעקבסון ומשה נאור, בני הארץ והמזרח: יהודים וערבים בתקופת המנדט הבריטי, ירושלים 2021, עמ' 27-33.

את הזיקה הציבורית של יהודים מקומיים לוועד העיר יש לראות כחלק מהאופן שבו תנאי מלחמה מעצבים את האוכלוסייה האזרחית ואת מעמדם הפוליטי של גורמי סיוע לאזרחים.⁷⁶ מלאני טאניליאן, העוסקת בהיבטים חברתיים ותרבותיים של מלחמת העולם הראשונה, מציגה את המקרה של אספקת מזון במלחמת העולם הראשונה על ידי המדינה וגופי סיוע נוספים, ואומרת כי 'פוליטיקה של סיוע' (politics of welfare) היא חלק בלתי נפרד ממלחמה. יכולתו של גוף ציבורי לקיים פעילויות סיוע מתורגמת להכרה פוליטית, שכתוצאה ממנה מתארגנת החברה מחדש מבחינה פוליטית. גופי סיוע גם ממצבים את עצמם מבחינה פוליטית וחברתית אחרי המלחמה, מה שמשתקף במחויבות של התושבים כלפיהם.⁷⁷ אביגיל יעקבסון מראה כיצד תקופת המלחמה בארץ, כתקופת מעבר בין השלטון העות'מאני לשלטון הבריטי, יצרה עיצוב מתמשך של זהויות קהילתיות וחיבור בין קהילות וקבוצות שונות.⁷⁸ מההיבט הלאומי, אייט אקין מראה כיצד השפיעה המלחמה על חיזוק הנטייה לברלנות לאומית בקרב קבוצות שונות.⁷⁹ אני סבור שאפשר לראות במחויבותם של יהודים בירושלים לוועד העיר השתקפות של אותם תהליכים שעליהם עומדים החוקרים הללו, כחלק מניתוח הפעילות האזרחית במלחמת העולם הראשונה. הצעה זו, הקושרת בין הגישה האפולוגטית של המקומיים לבין תלותם בוועד העיר בשל תנאי המלחמה, עשויה להסביר את היעדרה של אפולוגטיקה במקרה של הרב אורנשטיין, ממקימי המושבה נווה יעקב שהואשם כאמור בהעסקת פועלים ערבים. פעילותו של אורנשטיין באותה תקופה, ובכללה הקמת המושבה, הסתייעה בתנועת האם הפוליטית שלו, המזרחי, שהונהגה על ידי הרב פישמן מימון.⁸⁰

כדי לחדד את משמעותו של הסיוע במלחמת העולם הראשונה לסוגייה זו, כדאי להשוות את הדברים עם ציבור נוסף שהגיע לארץ אחרי המלחמה. רחל שרעבי בוחנת את שורשי המתח בין יהודים יוצאי תימן במושב אלישיב לבין המוסדות הלאומיים, על רקע העסקת עובדים ערבים בתקופת המנדט. היא מראה שכבר בשנים הראשונות לעלייתם על הקרקע העסיקו המתישבים פועלים ערבים, למורת רוחם של המוסדות המיישבים (הקק"ל). לעניינו, ראויה לציון תגובתם של ראשי המושב בנושא: מסתבר שהם לא רק העלימו עין

76 כמה מחקרים נכתבו על המלחמה כתקופה מעצבת חברה. ראו למשל: Rashid Khalidi, *The Origins of Arab Nationalism*, New York 1991; Abigail Jacobson, 'Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I Through the Eyes of a Local Muslim Resident', *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 40, No.1 (2008), pp. 69–88

77 Melanie S. Tanielian, *The Charity of War: Famine, Humanitarian Aid, and World War I in the Middle East*, Stanford 2018

78 יעקבסון, מאימפריה לאימפריה.

79 Yigit Akin, *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire*, Stanford 2018

80 על הסיוע של הרב פישמן מימון למושבה, הקרויה על שם הרב יצחק ריינס, ממיסדי המזרחי, ראו: מראשי ועד העיר להנהלה הציונית, כ"ט באב תרפ"ד, אע"י, 1-4537.

ונמנעו מנקיטת סנקציות נגד מי שהעסיקו ערבים, כפי שהתבקשו לעשות, אלא אף ניסו לחפות עליהם. במקרה אחר לא נכנע ועד המושב לאיומי המוסדות, והמשיך להעסיק שומר ערבי.⁸¹ שרעבי טוענת שהעסקת הערבים במושבה, בניגוד למדיניות היישובית, נבעה מהעובדה שעבודה עם ערבים, שבקרבתם חיו בתימן, הייתה נורמה מקובלת ולכן הם לא ראו בהם זרים. העסקתם הייתה חלק ממכלול רחב יותר של אינטראקציה בין יהודים תימנים לערבים,⁸² מה שמצביע על העובדה שחרף היותם מעדות המזרח, הם לא חשו צורך לבטא נאמנות, כפי שהראו יעקבסון ונאור במקרה של 'בני הארץ'. הם גם לא הגיבו באופן אפולוגטי, כפי שהיה בירושלים.

נראה שההבדל בין התגובה האפולוגטית של יהודים בירושלים לתגובתם של מתיישבי אלישיב נובע מקיומה של זיקה ציבורית לאחד מהמוסדות הלאומיים. בירושלים היו זיקה כלפי ועד העיר ותלות בו, ואילו באלישיב הייתה חסרה אינטראקציה עם המוסדות, כמו זו שהתקיימה בירושלים אחרי הכיבוש הבריטי. כדי לחדד את הדברים, מעניין לראות שראשי התאחדות התימנים, כדוגמת זכריה גלוסקא, שקיימו קשר שוטף עם המוסדות היישוביים, הגיבו באופן אפולוגטי או הכחישו העסקה של ערבים.⁸³

המשך ההעסקה של פועלים לא-יהודים בירושלים, ותגובת ועד העיר ותנועת הפועלים

למרות ההזדהות עם המוסדות היישוביים והזיקה כלפיהם, העסקת ערבים על ידי יהודים בירושלים נמשכה ונראתה כדבר טבעי. ועד העיר היה מודע לעובדה שמדובר בדרישה אידאולוגית שאינה מתיישבת בהכרח עם דעתם של היהודים המקומיים, ולכן ניסח את הדרישה להעסקת פועלים יהודים בלבד באופן המשקף עולם ערכים דתי ולא לאומי. במכתב לתושב נחלת ציון נכתב:

הננו מצטערים על זה שעבודת הבנין אינה נעשית על ידי אחינו, בשעה שרבים מן העובדים והפועלים שמתוכנו, עצמנו ובשרנו, הולכים בטל ואינם משיגים עבודה להחיות את נפשם ונפש ביתם. אדם מיישראל שזכה להיות בין המאשרים המציבים להם יד בירושלים הקדושה אסור לו להיות כפוי טובה לקוב"ה [הקדוש ברוך הוא] מבלי לזכור את פקודתו הקדושה: וחי אחיך עמך! הננו מקוים כי כבודו ישים ליבו לדברינו אלה, ויהיו יהודים בוני ביתו.⁸⁴

81 רחל שרעבי, 'הקונפליקט בין יוצאי תימן לחברה היישובית על עקרון העבודה העברית: ביטוי לשוני תפיסתי', *הציונות*, כג (2001), עמ' 167.

82 שם, עמ' 163.

83 מעניין שבראיונות מאוחרים של שרעבי עם המתיישבים הם הכחישו את קיומה של עבודה ערבית במושב. נראה שהדבר נבע מאי נעימות בשל פעילות המנוגדת לאידאולוגיה ההתיישבותית. שם, עמ' 164-165.

84 מוועד העיר לבן ציון ג'מאל, "יד בארד א' תרפ"ד, אע", 1-4537.

במכתב לדוד דוידוב, תושב שכונת הבוכרים, נאמר:

יהודי שזכה לכנות בית בירושלים אמור לזאן להיות כפוי טובה כלפי הקב"ה עד כדי לעבור בכל יום ויום על עשה ולא תעשה שבתורה: 'זחי אחיך עמך', 'מבשרך אל תתעלם'. בעיר מסתובבים פועלים מאתנו בני עמנו ללא עבודה, הולכים בטל ובני ביתם סובלים מחסור וחרפת רעב, ואחיהם העברי זכה לכנות בית ואינו מעסיק את אחיו הפועל בבנינו. האפשר להביט אל און ולהחריש?⁸⁵

כשדוידוב המשיך להעסיק ערבים פנו ראשי ועד העיר לרב עדת הבוכרים בתקווה שישפיע על בני המשפחה 'שיחזרו מדרכם הרעה' ו'יצליח לגול את החרפה הזאת'.⁸⁶ דוגמאות אלה מלמדות על פרקטיקה שגייסה שיח ורטוריקה דתית לטובת עניין לאומי-ציוני. חלקה של הדת בשיח הפוליטי-לאומי הוא מורכב, וניתנו לכך כמה התייחסויות במחקרים מתחום הפוליטיקה והסוציולוגיה. לדוגמה, בניתוח המהות האידיאולוגית של תנועת העבודה על רקע הייעוד של 'בניין אומה' מראה זאב שטרנהל כי הדת נתפסה כחלק מהיצירה ומהזהות הלאומית, מתוך הבנה שהתפישה התרבותית-האורגנית של הלאום נשענת עליה בהכרח.⁸⁷ בהקשר הקולוניאלי של היחסים בין התנועה הציונית ליהודי המזרח מראה יהודה שנהב כי הציונות ראתה בדת 'מסמן של השתייכות לאומית' בקרבם. על בסיס תפיסה זו טוען שנהב כי התנועה הציונית השתמשה בדת כאמצעי לגיוס 'יהודי המזרח' ללאומיות היהודית.⁸⁸ נראה כי הפרשנות של שנהב על שימוש בסמן דתי לעיצוב זהות ושייכות לאומיות, הולמת את עולם המושגים שבמסגרתו נדונה סוגיית העבודה העברית, ולא במקרה: מדובר היה באוכלוסייה שמושגים אלה הם חלק בלתי נפרד מזהותה.⁸⁹ ואולם, המאמצים לשנות את אותן נורמות לא צלחו, ויהודים מקומיים המשיכו להעסיק פועלים ערבים.

85 מהנ"ל לדוד דוידוב, ב' בחשוון תרפ"ה, שם.

86 מהנ"ל לרב אברהם אמינוב, ט"ז בחשוון תרפ"ה, שם. דברים דומים, בנוסח קשה יותר, נכתבו לוועד שכונת מאה שערים שסלל דרך בעזרת פועלים ערבים: מוועד העיר לוועד שכונת מאה שערים, כ"ח באדר ב' תרפ"ד, שם.

87 זאב שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית, 1904–1940, תל אביב 1986, עמ' 73–72. על מקומה ותפקידה של הדת בעיצוב הלאומיות, ראו: חדרה בן-ישראל, 'דת ולאומיות', בתוך: אליעזר בן-רפאל, עופר שיף, אבי בראלי ומאיר חזן (עורכים), היהודים בהווה: כינוס ופזיור – בהוקרה ליוסף גורני, ירושלים 2009, עמ' 3–12; Anthony D. Smith, *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford 1979, pp. 40–41.

88 יהודה שנהב, היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל אביב 2003, עמ' 19.

89 אהוד לזו, מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח אירופה בראשיתה, 1882–1904, תל אביב 1985, עמ' 10–11. יוסף שלמון עומד על היחסים האינטנסיביים שיש ביהדות בין דת ללאומיות, ומראה כי 'הדת [הייתה] הנושא האקוטי ביותר בתולדות ההיסטוריה הפנימית של התנועה הציונית'. יוסף שלמון, 'דת ולאומיות בתנועה הציונית בראשיתה', בתוך: יהודה ריינהארץ, יוסף שלמון וגדעון שמעוני (עורכים), לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות, ירושלים 1996, עמ' 115–140. ראו קובץ

הניסיון לעצב זהות מחדש, מזהות מקומית לזהות יישובית-לאומית, התבטא בכמה תופעות שעבודה עברית היא אחת מהן. דפנה הירש, שחקרה את הטמעת ההיגיינה באוכלוסייה המקומית על ידי מוסדות היישוב החדש, מראה כי פעילותם של ארגוני הנשים, ובראשם 'הרסה', הציבה את עדות המזרח כאובייקטים לחינוך ותרבות, ובה בעת גם כחלק מהקולקטיב הלאומי שהתגבש בארץ. בדרך זו אותם ארגונים לא רק שתפקדו כ'משעתקי האומה ושומרי גבולותיה', אלא הגדירו אותם מחדש.⁹⁰ הירש רואה בהיגיינה המערבית שהושרשה בציבור המקומי ביטוי להגדרה מחודשת שלו.

נדמה שגם בסוגיית העבודה העברית היה ניסיון להגדרה מחדש של האוכלוסייה היהודית המקומית על ידי שינוי נורמות, אך ללא הצלחה. יתכן שההבדל בין עבודה עברית לבין תרבות ההיגיינה נעוץ במקום האקטיבי או הפסיבי של המקומיים ככל אחת מהסוגיות. בתחום ההיגיינה, הציבור נזקק באופן אקטיבי למוסדות הבריאות של היישוב החדש, ואקטיביות זו תרמה לעיצוב תהליך ההגדרה מחדש. ביטוי לכך יש בדברים שהעיר בנושא עמרם בלוי, מראשי הפלג החרדי הקיצוני ובהמשך מראשי נטורי קרתא. בלוי תפס את עובדי השירותים הבריאותיים של היישוב החדש כסוכני תרבות ציוניים מסוכנים, וקרא להתרחק מ'חוקי הבריאות שנפרצו ברוח הזמן'.⁹¹ לעומת האקטיביות של אנשי היישוב הישן האשכנזי בתחום ההיגיינה, בסוגיית העבודה העברית הם מילאו בעיקר תפקיד פסיבי – כנוזפים או כמצווים להעסיק יהודים, ולא כמי שלוקחים חלק פעיל באותה אידיאולוגיה. לטעמי, להבדל זה יש תפקיד חשוב בהבנה כי העבודה העברית לא יצרה שינוי זהותי, והיא אכן לא צלחה בירושלים.

בעניין ההשפעה של מלחמת העולם הראשונה על החברה היהודית העירונית בארץ, ענת קדרון טוענת שתנאי המלחמה הביאו להגדרה חדשה של זהות קבוצתית וחיזוק את תחושת השייכות (דתית, אתנית ועוד).⁹² סוגיית העבודה העברית מצביעה על חיזוק השייכות למסגרות יישוביות והזיקה אליהן – ובראש ובראשונה לוועד העיר, אך לא בהכרח על שינוי זהות יסודי. אני טוען שאותן זיקה ומחויבות ציבורית הן שעמדו ביסוד האיום החברתי כלפי יהודים שהעסיקו ערבים. איום כזה הוטח ביהודי בשם בכור יעיש, שהעסיק פועלים ערבים בבניית ביתו. נשלחה אליו אזהרה ממופ"י האומרת כי אם לא יעסיק יהודים – שמו יפורסם לגנאי ברבים.⁹³

מחקרים בנושא: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), *ציונות ודת*, ירושלים 1994.
 90 דפנה הירש, *באנו הנה להביא את המערב: הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט*, קריית שדה בוקר 2014, עמ' 170.
 91 קימי קפלן, *עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא*, ירושלים 2017, עמ' 140.
 92 Anat Kidron, 'Constructing the Boundaries of Social Consciousness under Conditions of War: The Urban Jewish Society in Eretz Yisrael/Palestine during World War I', *Journal of Levantine Studies*, Vol. 7, No. 2 (2017), pp. 33–56.
 93 ממופ"י לבכור יעיש, 5.12.33, אע"י, 7-4536. ראו איום דומה כלפי תושב נחלת אחים: מהנ"ל ליוסף רחמן, 8.3.1936, *מכון לבון*, IV-250-36-1-575.

האיום כלפי יעיש מתחדד על רקע השוואתו למכתב שנשלח לשמחה אסף, מרצה באוניברסיטת העברית, שהעסיק ערבים בטיוח ביתו. במכתב ששלחה לו מופ"י הייתה נזיפה אישית המותאמת לזיקתו הברורה למפעל הציוני: 'מגוחך יהיה, אם נקח על עצמנו להסביר לעסקן ציוני ותיק, העומד על משמר מידות ישראל, את ערכה של עבודה עברית'. המכתב נחתם בהנחה שמדובר באי-הבנה, ובתקווה שאסף 'לא יתמהמה לתקן את המעוות'.⁹⁴ בשונה מייעיש, לאסף לא היה צורך להוכיח שייכות ציבורית, ולכן לא עלתה על הפרק אפשרות של איום חברתי נגדו. אך חשוב להדגיש כי יעיש לא איום כמי ש'בוגד' בלאום היהודי או בציונות, כפי שקרה בדוגמאות שיעקבסון ונאור מביאים בעבודתם.

תפיסת השייכות החברתית התחזקה עוד יותר אחרי מאורעות תרפ"ט, כשהרלוונטיות הציבורית של ועד העיר והמוסדות הלאומיים נחשפה. אחרי המאורעות פנו ראשי ועד העיר ליהודי בשם סלובס שהעסיק פועלים ערבים בסלילת כביש ליד ביתו. במכתב אליו לא היו תביעה, הסבר או רמיזות לאיום, אלא בעיקר התייחסות להשתייכותו הציבורית:

ולכן אנו פונים אליו בכתב ומבקשים ממנו שאל יפרוש את עצמו מן הצבור וישתתף כפי ההערכה לשם האפשרות להעסיק פועלים יהודים בעבודה. הננו להדגיש שכמעט כל בעה"ב [בעלי הבתים] נענו בחיוב לדרישתנו זו ולכן אנו בטוחים שגם כבודו יסכים לזה בכדי שהפעולה לא תתעכב על ידו. [...]

למותר נחשוב לתאר לו את הערך הציבורי שיש בדבר ועל זה יוכלו להעיד אנשי השכונות שמודים לנו בעד השתדלותנו בזה, וביחוד עכשיו לאחר המאורעות שאנו כולנו מעונינים להשתמש בעבודה עברית במדה שאפשר.⁹⁵

לצד משקלן של זיקה ושייכות ציבורית על רקע פעולות של סיוע – שהיא התמה המרכזית בניתוח תגובתו של הציבור היהודי בירושלים – יש לציין את הדומיננטיות הפוליטית של תנועת הפועלים בעיר, ובוועד העיר בפרט. נוכחותה הפוליטית של התנועה הוסיפה למשקלו של רעיון העבודה העברית, כפי שהיה במקרה של האיום על יעיש. היא גם חיזקה את הקו הרשמי של ועד העיר בסוגיה, למרות שרוב חבריו היו יהודים מקומיים כמו דוד ילין, יוסף מיוחס ואברהם אלמאליח. זהותם המקומית של אותם אישים לא השתלבה במדיניות העבודה העברית ובמדיניותה של תנועת הפועלים בכלל, אך הם ישרו קו עמה. ביטוי מסוים לכך היה בפרשת בית אליעזר בן יהודה.

חודשיים לפני מותו של בן יהודה מסרה חברת שכונת תלפיות למשפחתו מגרש בשכונה כמתנת חנם.⁹⁶ במהלך הבנייה התגלע סכסוך בין הפועלים היהודים למשפחה על גובה

94 מהנ"ל לשמחה אסף, 5.12.33, שם, IV-250-36-1-1839.

95 מוועד העיר לסלובס, ה' שבט תר"ץ, אע"י, 26-4622. נראה שביטוי נוסף לאותה השתייכות ציבורית הייתה ההכחזה המאוחרת של העסקת פועלים ערבים באלישיב, בראיונות המאוחרים של רחל שרעבי עם אנשי המושב.

96 לנג, דבר עברית, עמ' 846.

שכרם, ויוסף שוכמן, נציגי הפועלים בוועד העיר, טען שמשפחת בן יהודה החלה להעסיק פועלים ערבים. בנוסף נטען כי אהוד, בנו של בן יהודה, 'נסה להעליל על הפועלים העבריים שהתנפלו על הפועלים הערבים שבאו למלא את מקומם'. בעקבות תקרית זו התקיים דיון טעון בוועד העיר, ואברהם אלמאליח הציע להתייחס לנושא בהחלטות ולשמוע עוד גופים ואנשים המעורבים בפרשה. לעומתו, נציגי הפועלים שוכמן וישראל בר שירה צידדו נחרצות בגרסתם, ודרשו לפרסם הודעת גינוי למשפחת בן יהודה.⁹⁷ התקבלה החלטה לטובת הפועלים והוחלט לפרסם מודעת גינוי, ויום למחרת הגיבה חמדה בן יהודה במודעה משלה המכחישה את הדברים שיוחסו לה על ידי ועד העיר.⁹⁸

האופן שבו נותח האירוע בישיבת הוועד הפועל יכול ללמד על מאזן הכוחות הפוליטי שבין הנציגים השונים שישבו בו. לפרשה היו כמה גרסאות, ובוועד עצמו היו דעות שונות לגביה, שהתחלקו בעיקר בין המקומיים לנציגי תנועת הפועלים. למרות שהנושא היה בתהליך של בירור החליט ועד העיר לפרסם הודעת גינוי רשמית, מה שמלמד על הדומיננטיות הפוליטית של תנועת הפועלים בו. אמנם לא היה לה רוב בהנהלת הוועד, אך בנושא העבודה העברית השפעתה הייתה מכרעת.

לסיכום, ניתן לראות שגורמים שונים עיצבו את פעילות העבודה העברית בירושלים. מניעים אידיאולוגיים ופוליטיים היו חלק בלתי נפרד ממדיניות ועד העיר כגוף יישובי, בעיקר בגלל ההשפעה של מופ"י ותנועות הפועלים, אך מצד שני – עזרתו לתושבים ולמוסדות בשנות המנדט הראשונות עיצבו לו דימוי של גוף סיוע בעיני היהודים המקומיים, ודימוי זה יצר מציאות מורכבת בהקשר של יחס המקומיים אליו. במציאות זו, הגישה התאורטית של הציבור לא נגזרה ממדיניות יישובית ומתהליכי הבניה לאומיים, אלא בראש ובראשונה משילוב של מחויבות וזיקה ציבורית, על רקע תהליכים הומניטריים וזהות מקומית. יש לזכור כי במבחן המעשי גברה הנורמה המקומית על הציפייה למחויבות יישובית.

ניתוח כישלון העבודה העברית בירושלים

מזיכרונותיהם של כמה מראשי תנועת הפועלים בירושלים עולות השלמה עם כישלון העבודה העברית והצבעה על נורמות מקומיות. יצחק עילם, מזכיר מופ"י בשנות העשרים, טען ש'הקבלנים הירושלמים, שבאותו זמן היו כמעט כולם אנשי עדות המזרח, לא התלהבו כלל לקבל פועלים יהודים'.⁹⁹ הוא עמד על ההבדל שבין בניית שכונות של מהגרים ציונים, שהוסיפה תעסוקה לפועלים יהודים, לבין העסקת ערבים בבנייה של יהודים מקומיים. דברים דומים טען שלמה שילר בישיבת ועד העיר בתרפ"ג: 'אבל מה הם עושים נותני העבודה

97 'באסיפת ועד העיר', הארץ, 11.6.1924.

98 חמדה בן-יהודה, 'לועד העיר ליהודי ירושלים', הארץ, 17.6.1924.

99 יצחק עילם, פרקי ירושלים, תל אביב 1973, עמ' 58.

מחוג אנשי המזרח, הספרדים, המערבים והבבלים? מה עושים הם לתקנת אחיהם העניים? מדוע מבכרים הם זרים עליהם בעבודה?¹⁰⁰

לצד ההכרה של ראשי תנועת הפועלים בירושלים בכישלון היישום של עבודה עברית מנקודת מבט יישובית כללית, הנהגת ההסתדרות הכללית הצליחה, בסיוע כלכלי ופוליטי של המוסדות הציוניים, ב'מניעת הצפה של המגזר היהודי בפועלים ערבים'.¹⁰¹ ברנשטיין טוענת שהייתה התאמה מלאה בין היעד של מניעת כניסה של ערבים לשוק העבודה היהודי, לבין האוריינטציה המתבדלת הכוללת של ההתיישבות היהודית הציונית.¹⁰² לכך יש להוסיף את התמיכה המועדפת של שלטונות המנדט בכלכלה ובשוק העבודה היהודיים, שהעצימה הפרדה זו.¹⁰³ ולמרות זאת, לאוריינטציה המתבדלת לא היה ביטוי ניכר בירושלים, בגלל הזהות המקומית והאופי העירוני החברתי הייחודי לה. כפי שציין משה ברעם, מראשי תנועת הפועלים בעיר בתקופת המנדט: 'בירושלים, כעיר בעלת אוכלוסייה מעורבת, היה המשק היהודי פתוח לקליטת ידיים עובדות ערביות [...] שני המגזרים שבעיר, הערבי והיהודי לא היו מנותקים איש מרעהו, אף שחיו בנפרד. אפשרויות התעסוקה בחלק העברי הנבנה משכו פועלים ערביים רבים'.¹⁰⁴

בגלל אופייה האובייקטיבי של העיר כבעלת אוכלוסייה מעורבת, גם אנשי תנועת הפועלים בה לא פעלו להיבדלות כלכלית מהערבים. אחרי פרעות תרפ"ט, למשל, התגבשה בוועד העיר מדיניות של עידוד יהודים לשכור דירות מבעלי דירות יהודים בלבד, ושל מעקב אחר השוכרים מערבים.¹⁰⁵ אך כשוועדת התרבות של מופ"י יזמה הקמה של בית ספר לילדי עובדים, הוא נפתח בדירתו של עארף נשאיבי ברחוב החבשים.¹⁰⁶ גם לאחר מעברו לרחוב בצלאל החליטו ראשיו לשכן אותו בדירות השייכות דווקא לערבים.¹⁰⁷ דוגמה נוספת היא סוגיית שכר הדירה: בעקבות חקיקת חוק עירוני בירושלים (בתמיכת רבים מוועד הקהילה העברית, ממשיכו של ועד העיר) שאסר על העלאת שכר דירה, נקלעו בעלי הבתים למצוקה כלכלית שהחריפה על רקע האמרת המחירים בתקופת מלחמת העולם השנייה. כתוצאה מכך, ואף שהייתה זו מדיניות שנתמכה על ידי ועד הקהילה לטובת שוכרים מעוטי יכולת,

100 'ב"ועד העיר" ליהודי ירושלים', דאר היום, 23.12.1923.

101 ברנשטיין, כאשר עבודה עברית, עמ' 86.

102 שם.

103 כמה עבודות מראות על מתן עדיפות לכלכלה היהודית בתמיכת שלטונות המנדט, כמו למשל הענקת זיכיונות, קבלה למשרות ממשלתיות ועוד, מסיבות שונות. ראו: Barbara J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine: British Economic Policy, 1920–1929*, New York 1993; Sherene Seikaly, *Men of Capital: Scarcity and Economy in Mandate Palestine*, Stanford 2016.

104 משה ברעם, לא בתלם, תל אביב 1981, עמ' 36.

105 אע"י, 4532–35.

106 ממנהל מחלקת החינוך של ממשלת המנדט לוועדת תרבות, 25.11.1932, מכון לבון, IV-250-36-1-560.

107 ראו: חזוי שכירות עם בעלי דירות, שם, IV-250-36-1-574.

בעלי הבתים נאלצו למכור את בתיהם כשבמקרים רבים הקונים היו ערבים.¹⁰⁸ דוגמאות אלה ממחישות עד כמה קשה היה לבודד את האופי החברתי-עירוני של ירושלים, במיוחד באוכלוסייה המקומית, מהניסיון לגבש מדיניות כלכלית-יישובית.

מנקודת המבט של תנועת הפועלים, היישום המלא של רעיון העבודה העברית בירושלים כשל לא רק בהיבט של העסקת פועלים ערבים, אלא גם בזה של התחרות על מציאת עבודה מול יהודים שלא השתייכו להסתדרות, לרוב מעדות המזרח. מכאן, שהגורם האתני-יהודי היה משמעותי להצלחה או לכישלון של העבודה העברית. דוד בן-גוריון, לדוגמה, ציין שבין הסיבות 'למצב הפרוע בבנין בירושלים' היו 'התחרות העבודה הזולה, לא רק של ערבים, כי אם גם של בני עדות המזרח'.¹⁰⁹ ביטוי לכך היה במקרה של העסקת פועלים על ידי 'לשכת עבודה לתימנים ולבני עדות המזרח' בסלילת כביש סמוך לממילא בשכר כה נמוך, שפגע בסיכוי למסירת העבודה למופ"י.¹¹⁰ במקרה אחר פנו חברי הפועל המזרחי לוועד הפועל של תנועתם והתלוננו על אי-העסקה של פועלים בשל השתייכות אתנית:

נוסף לאמור הרי השוק הירושלמי תפוס ע"י פועלים מעדות המזרח המורידים את מחירי העבודה וגורמים לנשול הפועל האשכנזי שאינו יכול לחיות בתנאי שהם גילים בהם. הקבלנים 'המזרחיים' [מעדות המזרח] מעסיקים לרוב ערבים והקבלנים האשכנזים מרוב קנאה – מהם יראו וכן יעשו!¹¹¹

הביטוי 'הפועל האשכנזי' הבהיר שלא מדובר בפועל העברי או היהודי, מה שהעניק לסוגיה ממד אתני-עדתי ופחות מכך לאומי. ביטוי ציבורי למקומו של ההיבט האתני בנושא היה במקרה של בניין בית הספר העממי בחיפה. במרכז להקמתו זכה קבלן ספרדי, שהעסיק פועלים מעדות המזרח בשכר נמוך ולכן יכול היה להגיש הצעה זולה יותר. בתגובה שלחה מועצת פועלי חיפה התראה לוועדת הבניין של בית הספר ודרשה שהעבודה תימסר רק לפועלים מאורגנים. עם תחילת העבודות הגיעו נציגיה לאתר הבנייה בניסיון להפסיק את עבודת הפועלים (היהודים), מה שהוביל להתערבות המשטרה.¹¹² ביטוי לממד האתני היה בדברים שהוטחו בחברי הפועל הצעיר בעיתון דאר היום:

באספת חברי 'הפועל הצעיר' זו ההסתדרות האינטלגנטית והגנדרנית שבתוך 'הסתדרות העובדים הכללית' נתקבלה החלטה למחות נגד ההנהלה הציונית, שחתמה על חוזה עם קבלן בלי להבטיח תחלה עשיית העבודה ע"י פועלים

108 פרוטוקול ישיבת ההנהלה, 13.1.1942, אע"י, 2-4588.
 109 מתוך הרצאה של בן-גוריון על 'המצב הארגוני והתרבותי בהסתדרות', כ"ה בתשרי תרצ"ב, מובא בתוך בן-גוריון, ממעמד לעם, עמ' 284.
 110 הודעה לעיתונות מטעם מופ"י, 22.2.1928, מכון לבון, IV-250-36-1-1215.
 111 מהסתדרות הפועל המזרחי בא"י, מועצת ירושלים, לוועד הפועל של הפועל המזרחי, ו' באב תרצ"ד, הארכיון לחקר הציונות הדתית, 001/100/146/2043.
 112 'בני השפחה', דאר היום, 17.1.1927.

מלשכת העבודה שעל יד מועצת פועלי חיפה [...] במקום זה הרי צריך לקרוא באמת: נגד ההנה"צ חתמה על חוזה עם קבלן מבלי להזהיר אותו בפרוש לא לקבל פועלים 'ספרדים קורדים תימנים ופרסים' לעבודה. והשאלה היא: הסתדרות 'הפועל הצעיר' המתימרת גם ללאומית מה ראתה על ככה למחות נגד נתינת עבודה לאלה הדווים והסחופים הנודדים מארצות רחוקות [...] כלום באמת כל השאיפות הן טובות אך ורק כשאינן הן נוגעות בפרט? או אולי כל תיקון סוציאלי הוא טוב רק כשאינו נוגע בעצמם ובבשרם.¹¹³

יש לומר כי בעיה זו, מנקודת מבטה של תנועת הפועלים, הייתה קיימת גם בירושלים, ובמקרים רבים קבלנים חששו מעבודה מאורגנת.¹¹⁴

דוגמה נוספת למדיניות של מופ"י בהקשר היהודי-אתני הייתה בפנייתה למשה דוד גאון, מזכיר העדה הספרדית. במכתב אליו צוינה בנייה ברחביה ביוזמת קלוב ספורטיבי של ספרדים, שמבוצעת על ידי פועלים שלא השתייכו ללשכת העבודה, בזמן שוועד העדה הספרדית נעזר בלשכה: 'אחרי חקירה ודרישה הובהר לנו, שעבודה זו נעשית ע"י קלוב ספורטיבי של ספרדים, שמסר את העבודה בקבלנות לא ע"י לשכת העבודה וזה באותו זמן, שכל יום ועד עדת הספרדים שולחת ללשכה זו מחוסרי עבודה עם דרישה לסדר אותם'.¹¹⁵ מופ"י ציפה, אם כך, שמשפחות ספרדיות יעסיקו דווקא פועלים מלשכת העבודה ולא סתם יהודים, בגלל סיבה אתנית ביסודה (דאגה לעניי העדה הספרדית תמורת העסקת פועלי מופ"י). השימוש בגורם האתני ובדרישה לעבודה מאורגנת על ידי גורמי תנועת הפועלים נגד מתחרים יהודים במשק, מחייב הבנה מחודשת של משמעות המונח עבודה עברית.¹¹⁶ ניתוח הזהות המקומית כיסוד מהותי של סוגייה זו מראה כי היא מכילה אלמנטים שונים, שהיחסים עם האוכלוסייה הערבית הם רק חלק מהם. לצידם עומדים גורמים נוספים כמו הזיקה האתנית-יהודית, שראוי לעמוד עליה במחקרים נוספים.

ניתוח כישלונה של העבודה העברית בתקופת המעבר

אי אפשר לנתק את המתח שבין הזהות היהודית המקומית לזהות היישובית ממסגרת הזמן שבה התרחשו הדברים – תקופת המעבר בין השלטון העות'מאני לשלטון המנדטורי. בן-

113 שם. על הקושי שבמציאת עבודה על רקע המתח שבין גוף פוליטי לשיוך אתני אפשר ללמוד מהמתח שבין ההסתדרות הכללית לפועלים התימנים. זכריה גלוסקא, ספר למען יהודי תימן, תל אביב 1974, עמ' 11.

114 דוגמה בולטת היא בניית הסמינר על שם דוד ילין: 'מסביב לבנין הסמינר', הארץ, 3.4.1927; 'בימה קטנה', שם, 4.4.1927. על חוסר הרצון של קבלנים להעסיק פועלים מההסתדרות, ראו: 'הקבלנים הפרטיים נבהלו מפני דרישתנו להעסיק פועלים מאורגנים' – פרוטוקול הנהלת ועד העיר, 31.12.1941, אע"י, 2-4588. ראו גם מכתב מהפועל המזרחי לוועד העיר על כך שבניית השוק לא נמסרת לעבודה מאורגנת: מהוועד הפועל של הסתדרות הפועל המזרחי לוועד העיר, יד אייר תר"ץ, שם, 8-4624.

115 ממופ"י למשה דוד גאון, י"א באייר תרפ"ד, מכון לבון, 1-2115-36-250-IV.

116 למשל: ממופ"י להסתדרות העולמית של נשים ציוניות ויצו, 18.10.1933, שם, 1-1839-36-250-IV.

גוריון האמין שהיישוב העברי יתפתח באופן חופשי כחברה לאומית, בזכות העובדה שאין בארץ 'סביבה זרה' שתכפה עליו את סגנון החיים והתרבות שלה.¹¹⁷ במונח סביבה זרה הוא התכוון לסביבה העות'מאנית הערבית, והאמין שהשלטון הבריטי ייתן לתנועה הציונית שיתוף פעולה וחירות גמורה להתפתח באופן אוטונומי כ'חברה פוליטית'.¹¹⁸ בן-גוריון ראה בשלטון גורם מרכזי היכול לחסום או לשחרר את התפתחותה של חברה לאומית עצמאית בארץ ישראל, אך סוגיית העבודה העברית מלמדת כי בשאלה זו היה גורם משפיע נוסף לצד זה השלטוני, והוא זהותן המקומית של הקהילות היהודיות מהתקופה העות'מאנית. בניית התנהגותה של האוכלוסייה היהודית המקומית במעבר בין התקופות, החלוקה בין התקופה העות'מאנית כסביבה זרה לבין התקופה המנדטורית היא בעייתית. כמה חוקרים הצביעו על אלמנטים של המשכיות בין התקופות מבחינת חי היום-יום, תפיסת העצמי של התושבים והקשרים עם קהילות שכנות. אהוד טולידאנו גורס שנורמות תרבותיות וחברתיות אינן נעלמות או משתנות באחת עם חילופי שלטון.¹¹⁹ יעקבסון רואה במעבר בין התקופות הללו תהליך מורכב של המשכיות לצד שינוי, ובוחנת אותו באופן מקומי, כמרקם חיים המעורב מיהודים ולא-יהודים על רקע קיומן של שתי קבוצות אתניות-לאומיות במרחב אורבני משותף.¹²⁰ טולידאנו ויעקבסון מצביעים על מציאות המאתגרת את החלוקה המוכרת לתקופה עות'מאנית ותקופה מנדטורית. נקודת מבט זו מאירה את המורכבות של פעילות ועד העיר בסוגיה זו: האופן שבו התקבלה סוגיית העבודה העברית אצל חברי ועד העיר והציבור היהודי המקומי, וביטוי של גורם ההמשכיות בין התקופות – כל אלה מחזקים את ההבנה שלזירה מקומית יש קצב אוטונומי של תהליכים, המושפע ממהלכים יישוביים אך אינו מוכתב על ידם.

סיכום

לסוגיית העבודה העברית בירושלים, בעיקר במהלך שנות העשרים, יש מאפיינים ייחודיים. אלה נגזרים מתהליכי ההתאוששות של האוכלוסייה היהודית אחרי מלחמת העולם הראשונה, מהסיוע של ועד העיר ומקיומם של תהליכי הבניה לאומיים. השילוב ביניהם יצר מתח מקומי ייחודי שטרם נדון במחקר. מחד גיסא מצופה היה מוועד העיר, כורוע של מוסדות היישוב, לאכוף מדיניות של עבודה עברית, בעיקר בהשפעת תנועת הפועלים. אך מאידך גיסא, וכפי שהראיתי, הקשר בין ועד העיר לאוכלוסייה היהודית המקומית היה אינסטרומנטלי, ולא נקשר למהלך של יצירת תודעה לאומית או השתלב בתהליכים לאומיים-יישוביים.

117 הרצאה של בן-גוריון על 'פרשת דרכים', נובמבר 1915, מובא בתוך בן-גוריון, *ממעמד לעם*, עמ' 33-34.

118 הרצאה של בן-גוריון על 'אבטונומיה לאומית ויחסי שכנים', כ"ו בטבת תרפ"ו, שם, עמ' 81-85. ראו דברים דומים אצל ברל כצנלסון: *כתבי ברל כצנלסון*, א, תל אביב 1945, עמ' 83-86.

119 Ehud R. Toledano, 'Social and Economic Change in the "Long Nineteenth Century"', in: Martin Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, Cambridge 1998, pp. 252-284

120 יעקבסון, *מאימפריה לאימפריה*.

יחסים אלה מיצבו את הוועד כגוף ייצוגי יהודי-מקומי שיש לו אחריות קולקטיבית על יהודי ירושלים במיוחד בכל הקשור לשיפור תנאיהם החומריים. זיהויו כגוף סיוע מרכזי לציבור היהודי המקומי הביא להתפתחות של זיקה ציבורית כלפיו, וזו מילאה תפקיד מרכזי באופן שבו הגיבה האוכלוסייה היהודית לניסיונות האכיפה של עבודה עברית. שיתוף הפעולה (או תגובה אפולוגטית לאי-ציות) של רבים מיהודי העיר לא נבעו מהזדהות אידיאולוגית עם עבודה עברית או עם מוסדות היישוב, אלא מהזיקה והמחויבות כלפי ועד העיר. עם זאת, זיקה זו לא הכריעה את הזהות המקומית, ולכן העסקת פועלים ערבים נמשכה גם על ידי אנשי ציבור מקומיים שהיו חברים בוועד.

המתח הזהותי-מקומי הוא המאפיין המרכזי שעליו ניסיתי לעמוד במאמר זה, בשונה מאופייה של הכתיבה המחקרית העוסקת בנושא מנקודת מבט יישובית-צינונית, קולוניאלית או מעמדית (יהודית וערבית). מאפיין זה מחדד את האופי 'המעברי' של סוגיית העבודה בעברית בירושלים, בתקופה של תהליכי שינוי לצד המשכיות נורמטיבית. במקרה הנדון מדובר בהתפתחותה של זיקה ציבורית כלפי מוסדות יישוביים-לאומיים, יחד עם המשך ההעסקה של פועלים ערבים שנגד את האידיאולוגיה של מוסדות אלה.

הזהות המקומית המתוארת הכילה גורמים שונים חוץ מיחסי יהודים-ערבים, כמו הסוגייה האתנית בחברה היהודית. בתנועת הפועלים זוהה הפועל היהודי בן עדות המזרח, שאינו חלק מהתנועה או מהעבודה המאורגנת, כגורם לבעיה. עובדה זו מעלה שאלה על הממד הלאומי של המושג עבודה עברית, שאלה הראויה לבחינה נפרדת. כמו בשאלת העבודה העברית, נדרשת העמקה מחקרית בסוגיות נוספות של תקופת המעבר בין השלטון העות'מאני לשלטון המנדטורי, על רקע המתח שבין המשכיות של נורמות מקומיות להתפתחותם של תהליכים יישוביים. מתח זה משקף את הפער שבין שינויים ברמה האזרחית-חברתית לאלה הניכרים ברמה הפוליטית-ארצית.